

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart
Petra, Teunissen

Citation

Petra, T. (2017, June 15). *Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart*. In Orde Tekst & Advies, Barendrecht. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/49612>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/49612> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Teunissen, Petra

Title: Voor 't gewone leven ongeschikt. Een biografie van Clare Lennart

Issue Date: 2017-06-15

Een gruwelijke oorlog

1939 – 1945

*Ik kan tegenwoordig niet meer gelukkig zijn met de wereld.*¹

Op 1 september 1939 viel het Duitse leger Polen binnen. Nu beroerde ‘het spel dat ver weg aan groene tafels door zeer correcte heren gespeeld werd’ direct het leven van Clare Lennart.² Op 28 augustus las ze in ‘dreigend groote zwarte letters’ in de krant het gevreesde bericht: ‘Algemene Mobilisatie. Eerste mobilisatiedag 29 augustus 1939’. De hele krijgsmacht stond paraat voor een oorlog. Ook Wim van den Boogaard moest opkomen.³

Avenue Acacia

De mobilisatie betekende een volksverhuizing van meer dan 150.000 dienstplichtigen. Wim vertrok uit de Utrechtse Kromhoutkazerne. Aanvankelijk werd hij in Rotterdam gestationeerd, waar zeventuizend militairen onder commando stonden van kolonel Pieter Scharroo. Het was een rare gewaarwording voor Clare Lennart om Wim in uniform met veldmuts te zien vertrekken. Hij had praktisch zijn hele militaire carrière in witte buis in de keuken doorgebracht. Wim van den Boogaard was niet de enige soldaat die amper voorbereid was op oorlogshandelingen. De meeste Nederlanders hadden nauwelijks over de grenzen gekeken. Hun persoonlijke leven en financiële moeilijkheden door de crisis waren belangrijker dan Hitlers tomeloze expansiedrift. Bovendien bleef de regering uitdragen dat Nederland, net als in 1914, neutraal zou blijven. Door die geruststellende boodschap zagen de meeste dienstplichtigen weinig gevaar en leek de mobilisatie een ‘verzetje’ te worden. Voor Wim en Clare betekende de mobilisatie een kans om intensiever samen te leven dan ze tot dan deden in Utrecht.

Zodra Wim uit Utrecht was vertrokken, doekte Clare haar pension op de drukke Steenweg op. Tussen het moment van mobilisatie en de verhuizing zaten krap twee maanden. Op 23 oktober 1939 liet ze zich als inwoner van Rotterdam inschrijven.⁴ De mobilisatie hielp Clare beslissen om ‘de heren boven’ eindelijk de wacht aan te zeggen. Zonder Wims hulp zouden de huurders haar meer tijd en geld gaan kosten. De verhuizing was ook een radicale keuze vóór Wim. Nu hij door de mobilisatie toch niet bij zijn gezin in Utrecht kon zijn, zag Clare haar kans schoon. In Rotterdam kon ze anoniem leven en kon Wim haar openlijk bezoeken. Er was niemand voor wie ze in de Domstad wilde blijven. Zelfs, of misschien juist, haar zuster niet. Net nu Eveline Klaver van Rotterdam naar Utrecht was verhuisd, trok Clare van Utrecht naar Rotterdam.

In de Tollensstraat 65a vond Clare twee kleine kamers, die uitkeken op een grote acacia.

In haar novelle *Ter herinnering aan Rotterdam* noemde ze haar nieuwe straat dan ook Avenue Acacia, alsof ze ‘de stugge stad een bloem in het knoops gat had willen steken.’ De Tollensstraat ligt in de wijk Het Oude Noorden van Rotterdam, dicht bij het toenmalige Station Delftsche Poort. Indertijd was het een volksbuurt, nu een multiculturele wijk. Hoewel er veel veranderd is, zijn enkele details uit Clare’s novelle nog te herkennen, zoals het café op de hoek, het ‘Café Billard Toulet’, en vooral de vele acacia’s in de Tollensstraat en de aangrenzende Noordmolenstraat:

Een tamelijk breede straat was het, die in het begin nog wel een beetje stand ophield, maar verderop steeds volkscher werd. Eigenlijk was er niets bijzonders aan, behalve dan die acacia’s. Kleine boompjes waren het nog, maar met ronde kruinen, de stammetjes door manshoog hekwerk beschermd. [...] De huizen aan de overkant waren niet erg hoog en over hun daken heen zag ik in de verte den top van een populier. Het vrouwtje, dat me de kamers liet zien, leek heusch een beetje op Greta Garbo, maar een Garbo, die het niet voorspoedig gegaan was op den levensweg...⁵

‘Het vrouwtje met den Garbomond’, oftewel ‘Jeaan’ ging een rol spelen in Clare’s dagelijkse leven. In *Ter herinnering aan Rotterdam* schilderde Clare warme portretten van de immer poetsende Jeaan, van haar burens Adriaantje en Katrientje van Vliet en de andere inwoners van de Tollensstraat.⁶ Na dertien jaar in de Domstad gewoond te hebben genoot Clare van haar nieuwe omgeving: ‘Ik moest kijken en luisteren en straks zou ik misschien van ieder huis de geschiedenis weten. Ik was ook wel geboeid, hoewel iets in me toch altijd wachten bleef op het wonder... de betoovering... misschien alleen maar

Illustratie door G. Douwe van de 'Avenue Acacia', de Tollensstraat, in *Ter herinnering aan Rotterdam* (1946).

den truc die de stad in plaats van nuchter en bedrijvig zoo wonderlijk wijd en weemoedig kon maken.⁷

Clare kende de havenstad redelijk goed van haar bezoeken aan Eveline en Dick Klaver. De open stad was heel anders dan het introverte historische Utrecht. Rotterdam, het New York aan de Maas, werd een moderne stad met gebouwen van wit gespoten beton, staal, spiegelend glas en strakke blok- en cilindervormen. Clare omschreef het modernistische fabrieksgebouw van Van Nelle als ‘een reusachtige voliëre, allemaal glas en blauw en staal’.⁸ De brede straten en groenstroken zorgden voor licht en ruimte. Rotterdam wilde de stad zijn van de vooruitgang, van de nieuwe architectuur en van de stalenbuismeubelen.⁹ Dat was het Rotterdam van het heldere daglicht. Dat was juist niet het Rotterdam, waar Clare van hield. Zij liet zich liever betoveren door het Rotterdam bij avondlicht, ‘de haremschoone onder haar sluiers’, het Rotterdam van de steegjes en de kades. *Ter herinnering aan Rotterdam* is een ode aan dit ‘andere Rotterdam’.

Bovenal hield Clare van de Rotterdammers. De nuchterheid van de Rotterdammers, de ‘niet zeuren maar poetsen’ mentaliteit, sprak haar aan. De onopgesmuktheid van de Rotterdammers paste bij de principes van gelijkheid die haar ouders haar hadden bijgebracht: ‘Die bedrijvige, gehavende havenstad, met haar nijvere mensen, die gelijkgezind en zonder aanzien des persoons tussen en met elkaar verkeren, heel anders dan het op standen zo verzotte Utrecht, heeft mij echt weldadig geïnspireerd.’¹⁰

Rotterdam was nog altijd meer werkstad annex doorvoerhaven dan woonstad. Toch had de stad in de crisisjaren een groot aanbod aan amusement (zoals de beroemde dancing Pschorr) en variété in theaters. In de jaren twintig was Rotterdam een bioscoopstad geworden met een grote keuze van films.¹¹ Een literair elan ontbrak echter in Rotterdam. Alleen in het filiaal van warenhuis De Bijenkorf waren vanaf de opening in 1930 zo nu en dan literaire voordrachten en exposities.¹² Rotterdamse schrijvers, zoals Ben Stroman, Jo Otten en Hans Martin, hadden niet veel contact met elkaar, aldus Ben Stroman:

Er bestaan in onze stad geen literaire clubjes; er zijn litteratoren in Rotterdam, die elkaar beleefd, doch dringend groeten. Er zijn litteratoren, die elkaar niet groeten, omdat ze elkaar niet kennen. [...] Maar zij hebben de stilzwijgende overeenkomst gesloten, niet over litteratuur te spreken. Als zij, in onbeheerschte oogenblikken, over elkanders werk spreken, dan zou een dergelijk gesprek U kunnen doen denken aan de welwillende taal van de propagandaminister van belligerente mogendheden.¹³

Uiteraard chargeerde Stroman de situatie. De Rotterdamse letterkundigen leefden niet werkelijk op voet van oorlog, maar er werd niet samengewerkt: ‘In Rotterdam heerscht een klimaat, dat den bloei van letterkundige schimmels en kasplanten niet gedooft. [...] Zes Rotterdamsche auteurs op een kluitje en ze stichten niet eens een tijdschrift.’ Kortom, de Rotterdamse literatuur van het interbellum ademde een onmiskkenbare sfeer

van individualisme.¹⁴ Dat paste prima bij Clare, die het gezelschap van letterkundige collega’s ook in Utrecht niet gezocht had.¹⁵

Vertaalwerk en verhalen

Nu Clare niet meer klaar hoefde te staan voor haar huurders, had ze de vrijheid om door Rotterdam te dwalen. Iedere avond haalde ze Wim van de trein of reed hem op de fiets tegemoet. Wat ze verder deed als ze met poes Rouska op de Tollensstraat was, is onduidelijk. Er zijn nauwelijks bronnen bewaard gebleven die licht kunnen werpen op haar dagelijkse leven in Rotterdam. Zo is het onbekend welke inkomsten ze had. *Tooverlantaarn* en *Maanlicht* hadden niet bijzonder goed verkocht. Van A.W. Bruna kreeg ze voor *Huisjes van kaarten* f285 in acht maanden tijd.¹⁶ Waarschijnlijk verwachtte Clare dat haar verblijf in de Tollensstraat tijdelijk zou zijn. Voor een korte mobilisatieperiode gaf de portefeuille met vertaalopdrachten voor A.W. Bruna, zoals afgesproken in het voorjaar van 1938, haar voldoende financiële zekerheid.¹⁷

Vertaler was tot de Tweede Wereldoorlog geen officieel, fulltime beroep. Tegen het eind van de achttiende eeuw begon men zich zorgen te maken over de overstelpende hoeveelheid vertaalde romans en wonnen romans van Nederlandstalige auteurs aan cultureel aanzien. Daardoor werden vertalers als broodschrijvers bestempeld en hadden ze een ondergeschikte positie op de boekenmarkt.¹⁸ Zij stonden maatschappelijk in de schaduw van de oorspronkelijke auteur en kregen veel minder betaald dan de auteurs. Doorgaans kon men van vertaalwerk geen gezin onderhouden. In de negentiende eeuw werd vertalen een populaire inkomstenbron voor vrouwen van goeden huize. Zij konden het vertaalwerk in de anonimiteit van hun eigen woning uitvoeren en daarmee, zij het minimaal, het gezinsbudget aanvullen.

Niet alle vertaalsters waren ‘broodvertaalsters’ die in hoog tempo productie leverden en willekeurig uit een adresboek werden geplukt. Er waren ook vrouwen die uit enthousiasme vertaalden omdat zij bepaalde buitenlandse romans in Nederland wilden introduceren. Zo’n vertaalster die als cultuurbemiddelaar optrad, had veel contact met de oorspronkelijke auteur van een werk.¹⁹ Zij kon ook gemakkelijker voorstellen doen aan een uitgever. Zulke vertaalsters werden geselecteerd op basis van hun positie in het netwerk van bekende literatoren. Het inschakelen van bijvoorbeeld de zus of vrouw van een bekende schrijver gaf extra autoriteit aan een vertaald werk. Het letterkundige wereldje was klein en zelfs buitenstaanders zullen zo’n vertaalster snel geassocieerd hebben met de literator. Een bekend voorbeeld is Elisabeth Couperus-Baud, de vrouw van Louis Couperus, die *The picture of Dorian Gray* van Oscar Wilde vertaalde.²⁰ Er waren vrouwen met literaire ambities voor wie het vertaalwerk een opstapje was naar eigen, oorspronkelijk werk. En andersom: was een schrijfster eenmaal bekend om haar oorspronkelijke werk, dan kon een vertaling van haar hand op meer aandacht in de pers en bij het publiek rekenen. In het interbellum was er in de praktijk meestal sprake van

een combinatie van motivaties. Zo ontwikkelde Clara Eggink zich van dichteres tot een productief literair vertaalster en critica.²¹ Langzamerhand groeide de waardering voor Nederlandse vertalers. In 1931 werd de Vereeniging Nederlandsche Vertalingen opgericht, met als doel het verhogen van het peil van de vertalingen en bevorderen van de belangen van de vertalers.²² In 1953 werd de prestigieuze Martinus Nijhoff Prijs voor Vertalingen in het leven geroepen.

Clare Lennart begon met vertalen om geld te verdienen: ‘Helaas is het ook nogal eens nodig vertaalwerk te doen, alleen om het hoofd boven water te houden, want in Nederland kun je van je pen niet leven.’²³ Zij kreeg de vertaalopdrachten van uitgeverij Bruna als ‘bijvangst’ van haar onderhandelingen over romancontracten. Clare droeg dan ook niet zelf titels aan, maar ging aan de slag met wat Bruna op de plank had liggen.

Nog in 1939 verscheen Clare’s vertaling van *The Patriot* van Pearl S. Buck. Pearl Buck was al jarenlang in het Nederlands verkrijgbaar.²⁴ In 1938 won de schrijfster, als eerste Amerikaanse vrouw, de Nobelprijs voor de Literatuur. Uitgeverij A.W. Bruna haakte in op de Nobel-publiciteit met *De patriot*, Bucks roman over een liefdesgeschiedenis ten tijde van de Chinese revolutie en de guerrilla-oorlog tussen de Chinese en Japanse troepen. Buck woonde in China en vrijwel al haar romans spelen zich in dat land af. De vertaling leverde Clare honderdachtig gulden op, niet veel voor zo’n dikke roman.²⁵

Haar volgende opdracht voor A.W. Bruna was *Louise* van Nora K. Smith. In 1937 had Bruna de vertaling van *A Stranger and a Sojourner* van de onderwijzeres Smith uitgegeven. Dat eerste boek was een onverwacht succes in het Verenigd Koninkrijk en in Nederland.²⁶ P.H. Ritter waardeerde de ‘indringende natuurbeschrijving en de feillooze schildering van land en leven der bevolking’ in *Zij was en bleef een vreemde*.²⁷ Ook in *Louise*, waarschijnlijk in 1941 verschenen, speelt het landschap van Derbyshire een grote rol.²⁸ Louise woont met haar zusters Catherine en Vera op de boerderij van haar ouders. Uit liefdesverdriet vertrekt ze naar Parijs waar ze gaat schilderen. Na het Franse avontuur vestigt zij zich toch weer in Derbyshire waar zij, de minst briljante van de zusters, van de boerderij Morgenrood een ‘tehuis’ weet te maken.

Clare Lennart heeft zich nauwelijks inhoudelijk over het vertaalvak uitgelaten. Ze zag vertalen vooral als corvee om de huur te betalen. Het werk van Pearl Buck greep haar niet, dat omschreef ze als ‘een eindeloze Pearl Buck’.²⁹ In tegenstelling tot haar oorspronkelijke werk, dat ze eerst in potlood in schoolschriften schreef, typte ze een vertaling rechtstreeks op de machine. Op de automatische piloot, net als Therese Landolf uit *Huisjes van kaarten*:

Ze doet het ratelend, vliegensvlug. Ze doet het zo, dat meneer Godefroy het beneden in zijn winkel als een aanhoudende, doffe, verwijderde donder hoort. [...] Thereesje Landolf tikt short stories, novellen, krantenartikelen – meest voor de vrouwenpagina –, vertalingen uit het Frans, het Duits, het Engels en het Deens. [...] Men moet zich

toch in leven houden, zegt ze, zolang men tenminste leven wil. En ik kan niets doen dat minder tijd en minder aandacht vraagt.³⁰

Clare Lennarts oorspronkelijke literaire productie beperkte zich in 1939-1940 tot twee korte verhalen in de bundels *1001 avond*. Emmy van Lokhorst en C.J. Kelk hadden in 1939 het plan opgevat om tot april 1941 iedere maand een bundel te laten verschijnen ‘met pl.m. 30 verhalen en novellen, gekozen uit de Nederlandsche, Vlaamsche en buitenlandsche litteratuur.’³¹ Uiteindelijk zouden zes reeksen verschijnen, min of meer thematisch gerangschikt, bijvoorbeeld ‘gewijd aan het avontuur’ of ‘liefdesvertellingen’. Kelk herinnerde zich: ‘Haastig werden voor [uitgeverij] Contact door Emmy van Lokhorst en mij zes bundels *Duizend en één avond*, van elk ongeveer dertig verhalen, bijeengebracht, zeer zeker met oog op het plotseling in het duister gehulde publiek, maar tegelijk een hart onder de riem voor de vele vertellende en vertalende collega’s, allen min of meer zwaar getroffen door deze malaise. [...] Wij konden er nog net precies op tijd ook de zoogenaamde niet-arische vrienden in opnemen.’³² De reeks liep heel goed: in oktober 1941 waren er al meer dan vijftienduizend exemplaren van verkocht.

In de eerste reeks (ca. 1940) stond Clare Lennarts verhaal ‘Over de schutting’. Het is een impressie van de groene tuin achter de Steenweg.³³ In de derde reeks (ook 1940) nam Kelk ‘De oude piano’ op, een verhaal met een sprookjesachtig slot waarin een afgedankte piano een huis in brand steekt.³⁴ De basis van het verhaal ontleende Clare aan de werkelijkheid. Toen haar vader naar Noordwijk verhuisde, liet hij Da Doyers piano opslaan in een pakhuis dat in vlammen opging. Aan haar zuster schreef Clare: ‘Weet je dat de piano verbrand is? Ik denk dat die zelfmoord heeft gepleegd. Ze heeft op haar oude dag niet meer willen zwerven. Het pakhuis waar ze in Zwolle stond is afgebrand. Het is me nu net of er een mens is doodgegaan.’³⁵

Het bombardement op Rotterdam

Hoe geruststellend de Nederlandse regering ook sprak over neutraliteit, voor de geliefde van een militair was de mobilisatie uiteraard een onzekere en beladen tijd. Clare Lennarts angstige natuur versterkte de spanning en dat beschrijft ze openhartig in *Ter herinnering aan Rotterdam*, waarin Wim als ‘Rob’ figureert:

Ergens op den Singel zag ik Rob dan aankomen. Het was al iets gewoons geworden hem in uniform te zien, maar toch bleef het gevoel van groote blijdschap... van verlichting... als ik hem weer behouden terug had. [...] Ik ging nu Rob tegemoet langs een anderen weg. Hij was overgeplaatst naar Delft en reed met den trein heen en weer. [...] Soms moest ik er lang wachten, omdat de treinen in dezen sneeuwwinter dikwijls te laat waren. Opeens, als ik al begon te wanhopen, verscheen Rob dan toch en bromde, omdat ik weer zoo lang in de kou had gestaan. Waarom bleef ik

niet rustig thuis? Maar thuis had ik geen rust. Zelfs als het sneeuwde of vroom dat het kraakte of als de straten complete glijbanen waren, moest ik er door gaan en wachten tot ik de nu zoo vertrouwd geworden uniformfiguur door de contrôle zag komen. Tot ik hem uit die uniformenwereld, waar vreemde en meedoogenlooze wetten golden, had teruggetrokken in de mijne, de onze... voor een avond... een nacht...³⁶

Toen het voorjaar werd en de verloven weer eens ingetrokken werden, wilden Clare en Wim zich niet al te ongerust maken. Het was immers al zo vaak loos alarm geweest? Maar na negen maanden spanning barstte de oorlog op vrijdag 10 mei dan toch los. Om vijf voor vier 's ochtends werden de militairen bij vliegveld Waalhaven wakker door het geronk van laag overvliegende vliegtuigen. Even later vielen de eerste bommen op de verdedigingsstellingen rond het vliegveld. Al snel landden 600 Duitse parachutisten, die de Waalhaven veroverden. De witte parachutes zagen eruit als 'zakdoekjes' of 'witte engelen' tegen de wolkenloze blauwe meilucht.

Clare en Wim sliepen die nacht niet in de Tollensstraat. Op de vlucht voor wandluis, brachten ze de nacht door op 'het eiland in de Maas'.³⁷ Ze werden gewekt door het geluid van aanhoudend schieten. Toen daalden twaalf watervliegtuigen op de Maas. Grote hakenkruisen grijnsden hen aan. Uit de watervliegtuigen kwamen soldaten die in gele rubberbootjes naar de wal peddelden en de Maasbruggen in bezit namen: 'Daar stonden ze, stram en stijf als reusachtige tinnen soldaten, zwaar bewapend, de bajonet op het geweer. Ik geloof dat ik ze onbewogen zou hebben kunnen neerschieten, als ik er de wapens voor bezeten had. Zoals je een rij tinnen soldaatjes kon neerleggen en constateeren: Die zijn dood! Ik zou niet het gevoel gehad hebben, dat het menschen waren, die ik raakte. Die ontzaglijke verbijstering werkte als een isolerende laag, waar geen menscheijk gevoel doorheen kon dringen.'³⁸ Wim van den Boogaard was, zoals altijd, nuchterder dan Clare: hij moest onmiddellijk terug naar Delft. Bijna tot haar verbijstering maakte hij haast: 'Terwijl hij zich nooit ontzien had den dienst op allerlei manieren te ontduiken, was zijn eerste gedachte, nu er werkelijk gevaar dreigde, niet: 'Hoe kom ik weg? Maar: Hoe kom ik erbij? Het was de eerecode van den schooljongen, die een heel manneleven door van kracht bleef. Je trok je niet terug als er gevochten moest worden. Misschien was het mooi. Waarschijnlijk was het ook dwaas. Ik wist het op dat oogenblik niet meer.'³⁹

Wim heeft vermoedelijk niet actief gevochten tegen Duitse soldaten. Als sergeant-kok had hij een ondersteunende functie. Hij serveerde op 10 mei 1940 kropsla en sinaasappelen aan de manschappen die Rotterdam verdedigden tegen de Duitse inval.⁴⁰ Toch kon Clare er niet op vertrouwen dat Wim in zijn veldkeuken veilig was. In die eerste oorlogsdagen was iedere man in uniform in groot gevaar. Op weg naar de Tollensstraat zag Clare in een plantsoentje een gesneuveld politieagent: 'Hij lag op zijn rug, heel alleen, heel rustig, het gezicht naar boven gekeerd, de armen uitgestrekt. En het zien van

dien eersten doode doordrong pas werkelijk die isoleerende laag van verbijstering, die me zoo zonderling kalm en gevoelloos had gemaakt. Hier lag hij, een gewone agent, die rustig zijn wacht had geloopt, nu zoo dood, zoo ver... en ik, een vreemde vrouw, keek op hem neer en schreide. Wat moest ik doen? Wat kon ik doen? Deze agent was dood en vele, vele anderen zouden sterven.'⁴¹

Aan het einde van de eerste oorlogsdag hadden de Duitsers Rotterdam-Zuid vast in handen. Op de rechteroever hielden de mariniers de bezetters vier dagen tegen. Op 14 mei 1940 besloot de Duitse legerleiding dat de patstelling aan de Maas moest worden doorbroken. Ten koste van alles, desnoods door te dreigen met vernietiging van de stad, desnoods door de werkelijke uitvoering van een terreurbombardement. Hoewel de legerleiding het ultimatum van de Duitsers op het laatste moment tekende en nog lichtkogels af liet vuren om het bombardement af te wenden, lukte dat niet meer. Negentig Duitse vliegtuigen bombardeerden tussen 13.27 en 13.40 uur het centrum, West-Kralingen, Bergpolder, de Provenierswijk en het Liskwartier. De daarop volgende brand legde bijna 25.000 woningen, 2400 winkels en vier ziekenhuizen in de as. Ook vier stationsgebouwen, zoals Delftsche Poort, waar Clare iedere avond op Wim had staan wachten. Tot boven Utrecht viel een wolk van tot gruis verbrande stofdeeltjes uit de hemel. De tot stofwolk gereduceerde havenstad verduisterde een moment de zon boven Utrecht. Aan de Oudegracht in Utrecht dichtte Ina Boudier-Bakker 't Is 't Uur aan Hollandsch hemel rood getekend / het Uur dat Hollandsch vrijheid onderging.'⁴²

Later die middag wierpen Duitse vliegtuigen pamfletten boven Utrecht uit. In dit papieren bombardement stond een ultimatum van de Duitse opperbevelhebber. De Duitsers eisten onvoorwaardelijke overgave van Nederland, anders zou Utrecht hetzelfde lot als Rotterdam ondergaan.⁴³ Clare's geliefde Utrecht is dit drama bespaard gebleven. Ook haar zonnige Rotterdamse kamers overleefden de Duitse aanval. In de straat naast de hare stortten de huizen in, maar de bommenregen stopte precies bij de Tollensstraat.⁴⁴ Clare moest niettemin evacueren:

De huizen stroomden leeg. Uren lang liepen we zonder vermoeidheid te voelen... een onafzienbare stroom menschen, die pathetisch hun aardsche bezittingen torsten. Menschen, die sjouwden met beddegoed, met koffers, die handkarren met allerlei meubilair voortduwden, menschen met kinderwagens, waarin soms kinderen, soms allerlei andere dingen lagen, menschen met honden en katten, met konijnen, kippen en kanaries. Zieke menschen, kreupele menschen, zwangere vrouwen, menschen in gevangenskleeven... Ook ik, met Rouska in een rieten waschmand, maakte deel uit van dien stroom. Ik had het gevoel, dat deze werkelijkheid af was gezien van de bioscoop... te dramatisch, te effectvol ellendig om aan te doen als echt.

Als er een vliegtuig aankwam, gooide alles zich plat op den grond, drukte zich tegen de aarde aan, zou er in weg hebben willen kruipen om het leven te redden.

De mensch, die in het stof lag voor het moordtuig, dat hij zelf had uitgevonden, vernederend en symbolisch. Tegen den avond kwamen we in een dorp. De seringen bloeiden er en de gouden regen. Er was niets gebeurd hier. Men zei ons, dat de oorlog voorbij was. Maar de horizon in het zuid-westen was rood gekleurd. Daar brandde Rotterdam.⁴⁵

Clare kwam terecht bij een boer in Zevenhuizen en keerde de volgende dag terug naar Rotterdam. Haar meubels, haar manuscripten en Coenens brieven waren er nog. Zij had geluk gehad. Het duurde dagen voor de brand was geblust. Ongeveer 75.000 mensen verloren huis en inboedel en ongeveer 850 Rotterdamers verloren het leven.⁴⁶ Ook Katrientje, het dochtertje van Clare's bovenbuurvrouw, was dood. Uitgever Doeke Zijlstra van Nijgh & Van Ditmar was op 12 mei door een verdwaalde kogel getroffen toen hij over het Beursplein liep, met op zak de haastig bij de bank gehaalde voorschotten op salarissen en honoraria van de uitgeverij. Zijlstra stierf ter plekke. Van Zijlstra's aan de Wijnhaven gevestigde uitgeverij bleef twee dagen later geen steen meer op de andere staan.⁴⁷ Rotterdam zou nooit meer dezelfde stad zijn, wist Clare: 'Nog een andere doode was er, om wie mijn hart rouw droeg. Ook de oude stad was dood. [...] In onafzienbare rijen heb ik de dagen na de capitulatie de vechtwagens en tanks, de kanonnen en de met soldaten volgeladen vrachtauto's voorbij zien trekken. Een triomfeerend, tot de tanden toe gewapend volk, dat dwars door de stad heen reed, die het had gedood. Ik heb gezien en gedacht, dat ik me diep zou schamen, als ik behoorde tot een volk, dat dergelijke triomfen bevocht.'⁴⁸

'Dit ontwijfelbaar goede'

Ter herinnering aan Rotterdam geeft een vrijwel waarheidsgetrouw beeld van Clare's leven in Rotterdam, vertelde ze in interviews.⁴⁹ Ze verwerkte er ook herinneringen in aan haar relatie met Wim. Een relatie die door de mobilisatie nog hechter was geworden:

We hadden het gevoel elkaar na langen tijd te hebben teruggevonden. Het was weer bijna, als toen we elkaar pas leerden kennen... dien tijd van eerste, stormachtige verliefdheid, toen ieder afscheid zoo hartbrekend en ieder weerzien zulk een groote vreugde was. Toen de liefde het leven zoo kostelijk had gemaakt, dat het daardoor precair leek. En nu deze dreiging van oorlog het leven werkelijk precair had gemaakt, leek het of daaraan opnieuw de liefde was ontbrand. In de jaren, dat we samen hadden geleefd, had ik me wel eens afgevraagd: – Is dit nu werkelijk een groote liefde? Is dit het waard geweest de wereld tegen ons in het harnas te jagen, de eindeloze zorgen en tobberijen, de nooit aflatende moeizaamheid om je enkel maar in het leven te houden? Maar nu we arm in arm langs deze nevelige kaden van een vreemde stad zwierven, wist ik plotseling hoe onbetwistbaar goed datgene was, wat

we uit die moeilijke jaren hadden overgehouden. Als een goede God in den hemel ons nu zag gaan ... een Onze Lieve Heer... dan zou hij blij zijn met dit ontwijfelbaar goede, dat twee menschen uit den chaos van het leven hadden vergaard, zooals een mensch blij kan zijn met een bloem of met een mooien, zonnigen dag.⁵⁰

Toen ze Wim zag gaan, op 10 mei 1940, de oorlog tegemoet in zijn bruine pak, keek hij om en wuifde: 'Een man met wien ik vele jaren goed had geleefd, zoodat tusschen hem en mij een groote vertrouwelijkheid was gegroeid. Misschien hadden we elkaar zelfs lief.'⁵¹ Hoewel Clare's eindeloze zorgen om Wim nog lang niet voorbij waren, heeft de Rotterdamse periode hun relatie verder verdiept en bestendigd. Van 'een man' was hij 'haar man' geworden. Clare's man overleefde de gevechten in de eerste oorlogsdagen. Na de capitulatie op 14 mei namen de Duitsers de wapens en de munitie van het Nederlandse leger in beslag. De militairen werden voorlopig ondergebracht in fort en kazernes. De bezetter probeerde de Nederlandse militairen zoveel mogelijk van de straat te houden. Een week na de capitulatie gaf de Nederlandse opperbevelhebber generaal Winkelman toestemming een begin te maken met de demobilisatie.⁵²

Clare volgde Wim op de voet toen hij als krijgsgevangene in verschillende kampen werd geïnterneerd. Aanvankelijk zat hij in Nunspeet, waar ze een zomerhuisje huurde.⁵³ Toen Wim eenmaal in Kamp Zeist terecht kwam, had ze helemaal geen reden meer om in de verwoeste Maasstad te blijven wonen.⁵⁴ Van september 1940 tot juli 1941 woonde ze op de Admiraal Van Gentstraat in Utrecht, als gast van haar zuster Eveline. Wim kwam vanuit Kamp Zeist vaak even langs. Clare vond de 'doode' Van Gentstraat, vlak bij het spoor, verschrikkelijk.⁵⁵ Het samenwonen van de twee zussen was geen succes. Eveline: 'Samen met haar in één huis wonen, ging niet. Clare kon door kleinigheden ontzettend overstuur raken. Ze blies die dan op tot ware rampen. [...] Ze verstoorde de rust en stemming in huis teveel.'⁵⁶ Eveline was dan ook 'dolblij' toen Clare in de zomer van 1941 een huis gevonden had in de Zuilenstraat 10bis.⁵⁷

Zuilenstraat

Clare Lennart was weer terug in hartje Utrecht: 'We konden nog net dit huis krijgen. Het was wel erg verwaarloosd, het dak was eraf en het zat vol puin, maar toch was ik blij dat we erin trokken, anders had ik nog langer op kamers moeten blijven wonen.'⁵⁸ De Zuilenstraat, vernoemd naar de familie van Belle van Zuylen, ligt in het stille deel van het Utrechtse centrum. Clare had – net als haar vader – talent voor het vinden van even onpraktische als romantische huizen. Ook dit was een merkwaardig pand: zeventiende-eeuws, hoog en hokkerig.⁵⁹ Het grensde ruggelings aan het Catharijneconvent. Het onderhuis, nummer 10, had een eigen ingang en was op de begane grond met een dunne houten wand gescheiden van Clare's woning. De smalle kronkeltrap naar de eerste etage is wel 'de steilste trap van de Lage Landen' genoemd.⁶⁰ Die eerste verdieping bestond uit

twee grote kamers, die Clare verhuurde. Vanuit de kleine keuken kon Clare naar het ‘plat’ klimmen, een daktuin die uitkeek op het Catharijneconvent. Op de tweede verdieping, de zolder, huisde ze zelf. De woonkamer aan de voorzijde had Clare ingericht met boekenkasten, het bureau van Frans Coenen en schilderijen van haar ouders. Langs de schuine wand hingen later smalle planken vol poppetjes en (speelgoed)diertjes.⁶¹ Een badkamer was er niet, wel een keukentje naast het kolenhok. Clare sliep op een divanbed in de kleine slaapkamer aan de achterzijde.

Clare kon dit ruime huis alleen betalen door weer pensiongasten te nemen. Tot maart 1943 waren dat meestal studenten. Daarna waren verreweg de meeste studenten ondergedoken om te voorkomen dat ze naar Duitsland moesten voor de Arbeitseinsatz. Studenten die hun studie aan de universiteit voort wilden zetten, moesten vanaf begin december 1942 de loyaliteitsverklaring tekenen. Dat deden er niet veel.⁶² De studenten verdwenen uit het Utrechtse openbare leven. Clare verhuurde haar benedenverdieping daarna voor vijftig gulden per maand aan een Chinese man, Kho Chien Coo.⁶³ Volgens Rico Bulthuis was de Chinees een zeer bijzondere figuur:

Die Chinees had van haar eerste etage een soort speelhol gemaakt waar hoertjes in rondliepen en waar ‘raar spul’ werd gerookt. Op een dag had Clare gezegd: meneer Tang – of hoe hij dan ook heette – dat gaat zo niet langer. Ik ben geen benepen hospita, maar gillende hoertjes in de nachten houden de burens uit hun slaap. Hij had toen zijn verbazing uitgesproken over vreemde Hollandse opvattingen, maar hij gooide de meisjes als oud vuil op straat, om daarna een handelsonderneming op zijn kamers te vestigen. Er werd gescharreld met pakketten en op een ochtend, toen Clare met een stoffer en blik het vloerkleed op zijn kamer veegde, viste ze een paar behoorlijk grote diamanten en een prachtige robijn uit de pluizen. ‘Meneer Tang, kijk eens wat ik vond.’ ‘Oh, adoe,’ had hij onverschillig gezegd, en de edelstenen in een kopje gegoooid. Clare Lennart zou er nooit aan hebben gedacht om zulke kostbaarheden voor zichzelf te houden. Ze was blij dat Tang met zijn hoertjes en zijn handel plotseling verdween, na het geld voor de huur netjes op tafel te hebben gelegd en ze schreef mij toen, of ik geen behoorlijke mensen wist voor de etage. Ze was bang voor Duitse invordering of, erger nog, om een NSB-gezin in huis te krijgen. Dan nog maar liever een opiumkit.⁶⁴

Rico Bulthuis maakte de werkelijkheid vaak mooier of interessanter, maar dat Clare een Chinees in huis had, viel meer mensen op. Hoewel er, met name in Rotterdam, wel zogenaamde ‘pindachinezen’ in Nederland woonden die pindakoejkjes ventten, waren er in Utrecht nog zo weinig Chinezen dat ‘meneer Sioe’ uit de Zuilenstraat opzien baarde. Kho Chien Coo heeft tot in de zomer van 1944 op de Zuilenstraat gewoond.⁶⁵

Kultuurkamer

Eind november 1941 verscheen de verordening waarbij de Nederlandsche Kultuurkamer, officieel, in het leven geroepen werd. De Kultuurkamer stond onder leiding van Tobie Goedewaagen, secretaris-generaal bij het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten, en was bedoeld om het Nederlandse culturele leven langs nationaalsocialistische lijnen te organiseren. Iedereen die werkzaam was in de cultuursector zou in 1942 worden verplicht zich aan te sluiten bij een van de zes gilden.⁶⁶ Alleen auteurs die zich meldden bij het Letterengilde konden blijven publiceren. Zij onderschreven daarmee hun loyaliteit aan de bezetter. In haar dagboek schreef Ina Boudier-Bakker op 25 november 1941: ‘De kranten vol met grote stukken over de zogenaamde ‘Kultuurkamer’, schepping van meneer Goedewaagen. [...] De Kultuurkamer eist, dat iedereen daar lid van wordt, die nog iets publiceren wil in enige kunst. Het is een wonderlijk gevoel bijna veertig jaar geschreven te hebben en dan opeens niet meer te mogen schrijven van een prul van een mens, die van ’t werk geen aasje benul heeft. Uitgeschakeld te zijn. Ik werd er vanmorgen mee wakker. Maar geen van ons treedt toe. En het zal niet duren. Liever schrijf ik nooit meer een letter dan dat ik me bij dat uitvaagsel zou aansluiten.’⁶⁷

De eerste twee gilden van de Kultuurkamer, het Persgilde en het Gilde voor Theater en Dans, zagen in januari 1942 het licht. In maart trad het Letterengilde in werking. Vóór april moesten letterkundigen zich opgeven aan de Kultuurkamer. Op 20 maart 1942 verscheen in de kranten het bericht dat de schrijvers die dit nog niet gedaan hadden, zich voor 1 april moesten aanmelden.⁶⁸ Enkele ‘prominente cultuurdragers’ onder wie Jacques Bloem en Madelon Székely-Lulofs, kregen enige tijd na die datum een brief van het Rijkscommissariaat met het verzoek zich alsnog te melden, wat zij niet deden.

Alexander Voormolen adviseerde Clare in september 1942 zich ‘onverwijld’ aan te melden als schrijfster bij de Kultuurkamer: ‘Wanneer een man als P.C. Boutens en vele belangrijken zich hebben opgegeven, moet jij het ook niet laten. Je zult anders voorgoed worden uitgesloten en zult het zout in de pap niet verdienen. Open je oogen en zie dat er andere tijden – beter dan vroeger – aan de orde zijn. Het werk van een figuur als jij, kan ons heerlijke land niet derven. Je hebt kans dat je boeken beter worden uitgegeven dan tot dusver.’

Alexander Voormolen had zich dus wél aangemeld, voor het Muziekgilde. Tijdens de Duitse bezetting behoorde hij tot de meest uitgevoerde Nederlandse componisten. Zijn strijkkwartet, waarvoor hij in 1942 een opdracht van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten had gekregen, werd in 1943 met veel succes in Berlijn uitgevoerd. Voormolen werd in 1944 zelfs met een jaargeld van ruim tweeduizend gulden begiftigd zodat hij zich helemaal aan het componeren kon wijden.⁶⁹ Hij wist dat zijn keuze zeer omstrepen was en hoopte dat Clare zijn woorden ‘niet hard’ vond: ‘Ik denk anders dan jij over politiek etc en heb daarom vele goede vrienden van vroeger, zelfs Anna Feith, voorgoed verloren. Ik begrijp zooiets niet. Want in het omgekeerde geval zou

ik wel vriendschap betoonen. [...] Ik weet dat de band die ons bindt nooit verloren kan gaan, ook niet door anders politiek inzicht.’⁷⁰

Het is niet bekend wat Clare Lennart vond van Voormolens enthousiaste keuze voor het Muziekgilde, maar hun vriendschap overleefde Voormolens betreurenswaardige ‘politieke inzicht’. Zijn advies om te tekenen volgde Clare in ieder geval niet op. Ze heeft zich niet aangemeld bij het Letterengilde en publiceerde niets tussen 1941 en (mei) 1945, al liet ze wel toe dat Bruna haar eerder gemaakte vertaling van *Das Gasthaus zur guten Hoffnung* van de Duitse auteur Wilfried Wroost nog in 1942 op de markt bracht.⁷¹ Ze heeft evenmin haar toevlucht genomen tot een (tweede) pseudoniem. Anderen deden dat wel. Rico Bulthuis publiceerde bijvoorbeeld (illegaal) als Hans Guignoly. Volgens historicus Lou de Jong is in de sector Letteren het verzet tegen de Kultuurkamer het duidelijkst volgehouden. Dat had waarschijnlijk mede te maken met de maatschappelijke positie van de literatoren. Lang niet allemaal waren zij op hun schrijversinkomsten aangewezen. Anderen vertrouwden erop dat de oorlog niet lang (meer) zou duren en dat hun uitgever bereid zou zijn zolang voorschotten te verstrekken.

Hoewel er niet veel gedrukt kon worden, werd er uiteraard wél geschreven. Clare begon aan *Kasteel te huur*. In de zomer van 1941 schreef ze al aan deze roman over de belevenissen van de jonge vrouw Vera, die een vakantie doorbrengt in de theekoepel van het kasteel Meijenhijn. Clare wilde dat ze ‘een boek klaar had voor later’, maar kon moeilijk tot werken komen: ‘Iedere keer zijn er dingen die je onmiddellijk in beslag nemen.’⁷² In het voorjaar van 1944 lag haar manuscript gereed bij Bruna, maar haar roman kon uiteraard nog niet uitgegeven worden.⁷³

Ook bereidde Clare vertalingen voor die ná de oorlog gepubliceerd werden, zoals de detective *Geheime opdracht* van Edward Phillips Oppenheim. Het was een pocket uit de Balken-serie van A.W. Bruna, een vertaling van *Envoy extraordinary* uit 1937.⁷⁴ Ook Eva Raedt-de Canter vertaalde tussen 1932 en 1939 detectives van de veelschrijver Phillips Oppenheim.⁷⁵ De Duitse bezetter had de boeken van de Amerikaanse Oppenheim verboden, dus was er direct na de bevrijding juist veel vraag naar. Het spannende verhaal verscheen nog in 1945.

Angst om Wim

Na hun krijgsgevangenschap moesten Nederlandse oud-militairen vanaf 1941 nieuwe overheidsfuncties aannemen.⁷⁶ Wim van den Boogaard was inmiddels ouder dan veertig en hoefde niet in Duitsland te gaan werken. Hij werd ingedeeld bij het departement Waterstaat op de Maliebaan. Waterstaat had met ingang van 1 juli 1941 het beheer van verschillende gebouwen, werken en terreinen overgenomen van het Departement van Defensie. In zijn functie bij deze ‘Dienst Bijzonder Beheer’ had Wim te maken met de uitgifte van distributiebonnen. De 479 distributiediensten in Nederland reikten tussen 1939 en 1950 aan iedere inwoner de rijksdistributiestamkaart uit en deelden bonnen

uit voor schaarse consumptiegoederen. Kort na de Duitse inval werden namelijk op grote schaal voedingsmiddelen ingeslagen en de distributie moest dit prijsopdrijvende hamsteren voorkomen. Op 6 juni 1940 gingen koffie en thee op de bon en uiteindelijk, in april 1941, gingen ook melk en aardappels op rantsoen.⁷⁷

Distributiebonnen waren veel geld waard. Stamkaarten waren nóg waardevoller, zeker voor wie onderduikers moest voeden. Wim was een geboren ritselaar en zag er geen been in af en toe wat bonnen te verduisteren. Voor eigen gebruik, om weg te geven of om op de zwarte markt te verkopen. Begin september 1942 ging het mis en werd hij gearresteerd wegens zwarthandel. Aanvankelijk was de zaak in handen van de Utrechtse politie. Op 15 september 1942 werd hij opgesloten in cel 526 van de Scheveningse gevangenis, het zogenaamde ‘Oranjehotel’. Ook zijn zoon en naamgenoot Marinus Wilhelmus (Ries) werd op 15 september, apart van Wim, gevangen gezet.⁷⁸ Ries mocht op 25 september alweer vertrekken uit Scheveningen. Wim bleef nog in hechtenis.

Dit was het ergst denkbare scenario voor Clare. Waar ze al die jaren van hun clandestiene liefde bang voor was geweest, werd nu werkelijkheid. Wim was in moeilijkheden en zij stond als maîtresse machteloos aan de zijlijn. Aan Rico Bulthuis schreef ze dat ze een ellendige tijd had:

Mijn beste vriend is namelijk gearresteerd. Eerst wist ik helemaal niet wat er gebeurd was en zat vreselijk in angst. Nu ben ik daar langzamerhand wel achter gekomen. Gelukkig is het niet voor een heel ernstig feit, maar tegenwoordig duurt alles lang en er zullen op zijn minst wel enige maanden mee heengaan, voor hij vrijkomt. Eerst hoorde ik helemaal niets, maar nu is de zaak gelukkig teruggewezen naar de Hollandsche rechter en kan je tenminste bericht krijgen. Hij zit in Scheveningen. Als ik verlof kan krijgen om hem op te zoeken... maar dat is zeer de vraag, omdat ik officieel niets van hem ben... zal ik proberen ook bij jou aan te komen.⁷⁹

Wim kon wel per brief met Clare contact houden. Eveline vond na Clare’s dood een doosje met brieven van Wim uit de gevangenis: ‘De eerste brief is blijkbaar in haast met potlood geschreven en zal wel naar buiten gesmokkeld zijn, want er is geen speciaal gevangenis papier gebruikt. Met de andere brieven is dat wel het geval. Het zijn echt briefjes van Wim, vol taalfouten, maar getuigend van een grote gehechtheid en trouw. Eerst tilt Wim er blijkbaar niet zo zwaar aan dat hij opgepakt is, hij vermoedt dat hij wel gauw weer vrij zal zijn, maar uit de latere brieven blijkt een grote angst en zorg voor Clare. Hij piekert veel in slapeloze nachten.’⁸⁰

Clare zat ook diep in de put. Diefstal van distributiebonnen werd zwaar bestraft, soms zelfs met de doodstraf.⁸¹ Direct na de arrestatie van Wim schreef ze Alexander Voormolen om advies in de hoop dat hij in Den Haag wat voor haar kon doen. Ze wist toen nog niets van Voormolens politieke houding. Hij kon haar echter alleen maar troosten met de

gedachte dat Wim niet zwaar zou worden gestraft voor zo'n 'onbelangrijk vergrijp'. Hij vond het 'heel naar' voor hen beiden, maar liet Clare duidelijk merken waar hij stond: 'Waarom heeft hij er zich mee in gelaten? Ik heb de gedachte dat jullie evenals zo velen zeer ver staan met betrekking tot de nieuwe orde.' Hij adviseerde haar contact op te nemen met zijn 'goede vriend', de schilder Pyke Koch op de Utrechtse Oudegracht: 'Hij is N.S.B. doch laat je daar niet door afschrikken. Wellicht kunnen die mensen jou en Wim helpen.'⁸² Voormolens houding heeft Clare vermoedelijk geschokt, maar toen ze een maand later aan Rico Bulthuis schreef, vertelde ze hem niets over hun gemeenschappelijke vriend. Ze was wel heel treurig: 'Het regent zoo vaak tegenwoordig. Dan moet ik vaak aan jou en je verhalen denken, waar ook altijd de regen in voorkomt. Ik kan tegenwoordig niet meer gelukkig zijn met de wereld. Ik meen, ook niet met de wereld zonder de mensen, met zon of regen of storm in de herfst. Er blijft altijd dat zware in je, dat geen oogenblik weg wil.'⁸³

Clare zorgde ervoor dat Wim een Utrechtse advocaat toegewezen kreeg en niet een pro deo. De advocaat zorgde ervoor dat Wims 'economische delict' nooit werd bewezen. Op 9 oktober 1942 kwam hij vrij.⁸⁴ Toen hij het Oranjehotel uitliep, had hij geen cent op zak. Hij liep naar familie van zijn vrouw Susanna in Den Haag en kreeg daar geld voor een treinkaartje naar Utrecht.⁸⁵ Daarna was hij voorzichtig genoeg om zijn functie bij Waterstaat te behouden.⁸⁶ Ondertussen liep Clare, in de herfst van 1942, zelf het risico in het Oranjehotel terecht te komen.

Hulp aan Joden

Hoewel Frans Coenen zich begin jaren dertig al intensief had ingezet voor gevluchte Duitse Joden en Clare had verteld over de gruwelijke pogroms in Oost-Europa, hoorden de Joden voor Clare bij het dagelijkse straatbeeld.⁸⁷ Ze lijkt niet te hebben verwacht dat nog geen tien jaar later de nazistische Endlösung ook de Domstad zou bereiken. Eerst liep de universiteit leeg. In februari 1941 werden de Joodse docenten ontslagen en mochten Joden zich niet meer aan universiteiten en hogescholen inschrijven. Vanaf 2 mei 1942 moesten alle Joden duidelijk zichtbaar een gele Davidster op hun kleding dragen. Op 29 april 1942 schreef Ina Boudier-Bakker in haar dagboek: 'Het is een zwarte dag voor de Joden – voor ons allemaal. Van schaamte dat zo iets in ons land gebeuren kan.'⁸⁸

Dergelijke uitspraken zijn niet bekend van Clare. Ze liet zich – in het openbaar en in brieven – nauwelijks uit over de oorlogsjaren en over wat ze toen beleefde.⁸⁹ Alleen derden vertelden dat ze zich daadwerkelijk inzette om vervolgte Joden te helpen. In de periode tussen de eerste oproepen voor Westerbork (begin juli 1942) tot het voorjaar van 1943 verborg ze zowel volwassenen als kinderen in haar woning in de Zuilenstraat. Ook haar zuster Eveline was daarbij betrokken. Eveline herinnerde zich een meneer Gerritsen en een meneer Kahn, die zo nu en dan bij haar onderdak vonden als Clare het zaakje niet vertrouwde. 'Kun jij meneer Kahn een poosje herbergen?' zei ze dan. 'Ik geloof dat ze

hier in de straat iets in de gaten hebben.' En dan verhuisde de onderduiker naar mij.⁹⁰ Ook haar broer Dick ving wel eens iemand (tijdelijk) op.⁹¹

De onderduikers kregen Clare's adres wellicht via Marie Anne Tellegen, die onder de naam 'Dr. Max' bemiddelde tussen verschillende verzetsgroepen.⁹² Dr. Max had goede betrekkingen met hooggeplaatste (en betrouwbare) personen bij de overheid en in het bedrijfsleven. Vanuit haar woning aan de Maliebaan 72bis, pal naast het hoofdkwartier van de Sicherheitsdienst op Maliebaan 74, werden veel verzetsacties georganiseerd. Zij was eveneens betrokken bij de organisatie rond het verkrijgen van vervalste persoonsbewijzen en bood hulp aan onderduikers.⁹³

Eén van de studenten op de Zuilenstraat 10bis was betrokken bij de hulp aan onderduikers. Albert Boerman had zich in 1941 ingeschreven als student geneeskunde. In 1941 en 1942 huurden hij en zijn zus Evelien de twee aangrenzende kamers bij Clare voor honderd gulden per maand.⁹⁴ Dat kwam Clare goed uit: zij wilde alleen de eerste verdieping verhuren en had zo geen andere huurders nodig. Albert Boerman had eerst bij een domineesweduwe op kamers gezeten, maar hij was 'niet vroom' genoeg voor deze hospita. Bij mevrouw Klaver pasten de Boermannen wel goed, Clare vond hen 'heel aardig' en zij hadden 'groot respect' voor haar.⁹⁵ Hun gesprekken waren al gauw vrij vertrouwelijk, al keken ze wel enigszins vreemd op van 'de aardige klusjesman' die de partner bleek te zijn van mevrouw Klaver en die zo héél anders was dan hun hospita.⁹⁶

Albert was bevriend met Sara Themans-Wessel, de Joodse weduwe van een journalist uit Doetinchem en haar dochters Henriette (Jet) en Sophie (Fiet).⁹⁷ Toen de spanningen in de zomer van 1942 stegen, beloofde Albert de familie Themans 'dat áls onze bange vermoedens zouden worden bewaarheid, ik zou helpen al wat ik kon.' Hij hield zijn woord: 'In oktober 1942 kreeg ik toen een telegram 'We komen. Moeder en zus'. Dat waren Sara en Jet, die in de avond na donker aankwamen op Utrecht CS. Ik heb meteen mevrouw Klaver en mijn zuster op de hoogte gebracht en met een vriend, Jan Doorenbos, de dames

Albert en Evelien Boerman, huurders van Clare Lennart en Wim van den Boogaard in de eerste oorlogsjaren, bij wie die de Joodse familie Themans enkele dagen onderdook. Collectie auteur.

Themans op de fiets afgehaald en naar onze ‘huur-verdieping’ gebracht.’ Alberts zus Evelien regelde de praktische gang van zaken: Albert kwam bij haar op de kamer, Sara en Jet bivakkeerden in Alberts achterkamer (die aan het plat grensde) want daar kwam niemand. Jet sliep op een veldbed dat overdag onder het bed werd geschoven. ‘Over geld is nooit gesproken, foerageren deed [Alberts] zus Evelien, mevr. Klaver was alleen geïnteresseerd of het ging, met de beperkte ruimte’. Later kwam er nog een aanvraag voor een onderduik van de oudere dochter Fiet en haar verloofde Bram Menk.⁹⁸ Vier werd te veel in de Zuilenstraat. Bovendien hadden broer en zus Boerman geweigerd de studentenverklaring te tekenen, dus konden ze vroeg of laat op een ‘nader onderzoek’ van de politie rekenen.

Albert wendde zich tot zijn vriend Rut Matthijsen, die hij uit het studentencorps kende. ‘Daar zat, wat ik ‘de jury’ noemde – hij en nog vier anderen dacht ik. Zij beloofden hulp en vonden schuiladressen voor de moeder, beide dochters en schoonzoon Bram Menk.’ Helaas is de jongste dochter Jet Themans met haar valse persoonsbewijs op bezoek gegaan bij een Joodse familie, gegrepen bij een razzia, naar Westerbork gevoerd en in november 1943 vergast in Auschwitz. Sara, Fiet en Bram overleefden de oorlog.

In die korte periode, in de herfst van 1942, werd Albert ‘schuiver’ van Joodse onderduikers. Boerman pleegde nog koeriersdiensten en transporteerde onder andere een Joods meisje uit Apeldoorn naar Utrecht, dat ook de oorlog overleefde. Hij dook onder in Twente toen de universiteit dichtging. In mei 1943 nam hij het besluit om zich te melden voor Duitsland als ‘tekenengeweigerd’ om zijn vader te dekken, uit vrees voor de dreigende ‘Sippenhaftung’. Na deze episode zette Clare zelf het contact met Rut Matthijsen en zijn verzetsgroep voort.⁹⁹

Hoewel Wim vaak op de Zuilenstraat was, was het verbergen van de onderduikers de verantwoordelijkheid van Clare alleen. Albert Boerman had wel kennisgemaakt met Wim, die volgens Clare ‘goed’ was: ‘Ze was erg gesloten – althans, kon goed zwijgen.’¹⁰⁰ Alleen tegen Rico Bulthuis liet Clare doorschemeren hoe ze haar ‘gasten’ ervaren had: ‘Mijn huis is een tijd lang zoiets als een asiel geweest. Soms waren het mensen waar ik voor koken moest ook en ik werd zelf half gek, omdat ik nooit meer alleen kon zijn. Al die mensen met hun zorgen en angsten en overspannen zenuwen! Ik had wel medelijden met ze, maar het werd teveel om voortdurend in je huis te hebben. Nu is het hier voorlooppig weer rustig.’¹⁰¹

Het Utrechts Kindercomité

In haar boek *Claartje, mijn zusje* rept Eveline Klaver niet over de onderduikers van Boerman. Zij schrijft wel: ‘Toen ik een keer zei dat ik wel Joodse kinderen tijdelijk op wou nemen, waarvoor nog niet onmiddellijk een definitief onderduikadres gevonden was, wist Clare meteen tot wie ze zich wenden moest. Het was een illegale studentenorganisatie, die zich daarmee bezighield. ‘Durf je dat aan met je eigen kinderen?’ vroeg Clare. Ik zei

dat mijn kinderen groot genoeg waren om te begrijpen dat ze hun mond moesten houden. En zo kwamen ze dan, Joodse kinderen van ongeveer de leeftijd van de mijne.’¹⁰²

De illegale Utrechtse studentenorganisatie zou later bekendstaan als het ‘Utrechts Kindercomité’.¹⁰³ De initiatiefnemer was Jan Meulenbelt, student sociale geografie en assistent van Ger Kempe bij het Instituut Criminologie in Utrecht. De kern van het Utrechts Kindercomité waren, naast Meulenbelt, Anne Maclaine Pont, Rut(ger) Matthijsen (de vriend van Albert Boerman), Gisela Söhnlein en Hetty Voûte. De vrouwelijke studenten waren veelal lid van de Utrechtsche Vrouwelijke Studenten Vereeniging (UVSV), net als Evelien Boerman. Ook de Amsterdamse student scheikunde Geert Lubberhuizen maakte deel uit van de groep. Een vriend van Meulenbelt, Jur Haak, studeerde in Amsterdam. Hij betrok zijn zuster Tineke en zijn medestudenten Piet Meerburg en Wouter van Zeytveld bij het plan. Dit viertal vormde de basis van de Amsterdamse Studentengroep. Contactpersoon tussen beide verzetsgroepen was rechtenstudente Gisela Söhnlein. Zij stemde het aanbod van kinderen uit Amsterdam af op het aantal adressen dat de Utrechtse groep kon leveren. Het was moeilijk om betrouwbare adressen te vinden, vertelde ze: ‘We zochten ‘vrinden van vrinden’, in de studentenwereld wist je wat je aan elkaar had.’ De Utrechtse studentes reisden naar Amsterdam en haalden daar kinderen op. Voor baby’s namen ze een lege kinderwagen mee in de trein en ze kwamen met een kind in de wagen weer terug. Vervolgens brachten ze de kinderen onder op adressen in het gehele land. Vaak was er in de buurt van Utrecht tijdelijk onderdak nodig. Meestal op stel en sprong: ‘We hadden codes: U betekende urgente, UU uiterst urgente en UUUUUUUU oneindig urgente kinderen. Het was een soort beurs.’¹⁰⁴

In totaal heeft het comité naar schatting tussen de driehonderd en driehonderdvijftig kinderen op die manier gered.¹⁰⁵ Dat Joodse ouders hun kinderen in blind vertrouwen, misschien voor altijd, moesten afstaan aan studenten die zelf nog bijna kinderen waren, is het echte wonder van dit verhaal.¹⁰⁶ En ook dat het lukte om na de oorlog sommige kinderen met hun ouders te herenigen. De administratie van de namen van de kinderen en de adressen van hun onderduikgevers, een ingenieus kaartensysteem van Hetty Voûte, was verborgen in de kluisen van het bisschoppelijk paleis aan de Maliebaan.

Clare legde contact met Jan Meulenbelt om haar huis ter beschikking te stellen voor de crisisopvang van Joodse kinderen. Van een van die kinderen is de naam bekend.¹⁰⁷ Elly van Leeuwen (1931) werd in de herfst van 1942 vanuit haar woonplaats Den Haag door Anne Maclaine Pont tijdelijk ondergebracht op vier verschillende adressen.¹⁰⁸ Op het laatste adres, bij J. den Hollander in Middelburg bleef zij tot de bevrijding van Zeeland, in november 1944. Op drie weken na, in juni 1943. Elly werd onkundig gehouden van de reden van deze even korte als abrupte verplaatsing: ‘somebody apparently warned them that somebody else had done them in.’ Hetty Voûte en Gisela Söhnlein waren opgepakt door de *Sicherheitsdienst*. Gelukkig kon James van Beusekom het gezin Den Hollander waarschuwen. Halsoverkop werd Elly meegenomen naar Utrecht, waar zij drie weken in

huis was bij Clare Lennart: ‘Daar mocht ik niet naar buiten. Ik kan me herinneren, dat die vrouw daar alleen woonde. Ik kan me niet herinneren of er iemand anders woonde.’ Ze vond het leuk bij Clare: ‘want ik kon al de boeken lezen. Ze had exemplaren van al mijn favoriete boeken, dus ik zat de hele dag te lezen. [...] Tijdens het lezen dacht ik niet meer. Ik heb niet aan mijn moeder gedacht, aan mijn zuster, aan waar ze waren... Ik weet niet of het me niet kon schelen... Ik heb er geen herinnering aan. But I never went to sleep crying: ‘Oh my mother isn’t here. Never.’¹⁰⁹

Toen de kust weer veilig was, werd Elly teruggebracht naar de familie Den Hollander in Middelburg. Elly noemde ‘the lady writer’ die ‘very nice’ voor haar was geweest ‘mevrouw Brinkhorst’. De namen Clara Klaver of Clare Lennart heeft Elly niet geweten. Na de oorlog heeft zij ook geen contact gezocht. Waarschijnlijk heeft Clare niet geweten wat er van het meisje geworden is. Het is aannemelijk dat Elly, dankzij de tijdige waarschuwing door James van Beusekom en de opvang door Clare, aan deportatie naar een vernietigingskamp ontsnapt is.¹¹⁰

De Bezige Bij

De crisisopvang van Elly markeerde een omslag in het werk van het Utrechts Kindercomité. Er waren verdenkingen gerezen tegen een echtpaar dat in het Brabantse Esch op Joodse kinderen paste. De studenten pleegden in juni 1943 een aanslag op dat echtpaar, maar die mislukte deels en Hetty Voûte en Gisela Söhnlein werden opgepakt wegens ‘Judenhilfe und Mord’. Ze zaten twee jaar vast, onder andere in Vught en Ravensbrück. In 2011 vertelde Gisela Söhnlein: ‘Het was hard werken om de kinderen rond te brengen. Heel druk. Je moest voor het donker weer binnen zijn. Toen ik eindelijk gearresteerd werd, kon ik bijkomen in de gevangenis. Ik was bijna opgelucht.’¹¹¹ Jan Meulenbelt en Rut Matthijsen werden nog net op tijd gewaarschuwd en doken onder.¹¹² De kern van het comité was niet langer in actie met het onderbrengen van nieuwe Joodse kinderen. Die waren er ook niet veel meer. Wel brachten medewerkers nog geld, voedsel en bonkaarten naar de onderduikadressen.

Sommige voormalige kinderwerkers zetten zich in voor vervalsingswerk of werkten met Geert Lubberhuizen aan illegale publicaties. Het werk voor het kindercomité werd deels gefinancierd door de uitgeefpraktijken van Geert Lubberhuizen. Hij wilde mensen in ruil voor hun donatie ‘iets’ geven. Via Anne Maclaine Pont kreeg Lubberhuizen het gedicht ‘De achttien doden’ van Jan Campert in handen. De rijmprint werd vanaf 1943 voor vijf gulden aan de man gebracht. De comitéleden hadden meestal wel enkele exemplaren in huis en verkochten deze zeer goed. Dat werd het eerste product van uitgeverij De Bezige Bij. Het was de bedoeling dat ook Clare Lennart hier een boekje zou publiceren. In het voorjaar van 1944 had ze aan haar Rotterdamse herinneringen gewerkt: ‘De laatste tijd ben ik druk aan het werk geweest. Een novelle (clandestien). Ik vond het vooral prettig weer bezig te zijn met iets anders dan huishouden en uitzoeken

van onderdak voor vrienden en kennissen. Het ging ook wel weer nu het moest, dat wil zeggen, nu ik beloofd had er op een bepaalde tijd mee klaar te zijn.’¹¹³

Ter herinnering aan Rotterdam kwam echter niet van de persen, want de *Sicherheitsdienst* deed een inval in de drukkerij in Apeldoorn. De medewerkers van Geert Lubberhuizen wisten het zetsel en de kopij tijdig te vernietigen. Het boekje verscheen niet meer in de oorlog, want De Bezige Bij kende alleen het pseudoniem en Clare’s contactpersoon Hans van Meerten was ondergedoken. Gelukkig had Clare nog een kopie van het manuscript.¹¹⁴

Acteur en regisseur Hans van Meerten was een van de leiders van het toneelspelersverzet en zette in de herfst van 1941 al een ondersteuningsfonds voor behoeftige kunstenaars op. Zijn fonds kreeg geld van De Bezige Bij. Clare Lennart voorzag ondergedoken kunstenaars van geld, dat haar via Van Meertens organisatie en/of De Bezige Bij werd toevertrouwd.¹¹⁵ Ze bezorgde ook bonkaarten voor Joden die bij andere mensen in huis waren.¹¹⁶ Al met al had Clare nogal wat belastend ‘materiaal’ in huis: Joden (tijdelijk), bonnen, geld én haar manuscripten. Dat ze niet tegen de lamp is gelopen, mag een wonder heten. Zeker omdat uitgerekend in de Zuilenstraat een politiebureau zat.¹¹⁷ Eénmaal werd het spannend. Begin juli 1943 kreeg Clare bezoek van de Gestapo, schreef ze aan Rico Bulthuis: ‘Een auto hier voor de deur en twee lui, die eerst het huis doorzochten naar mensen en toen mij een heel verhoor afnamen. Gelukkig verdwenen ze weer zonder me mee te nemen, maar ik vond het toen toch veiliger maar een poosje te verdwijnen, want ik had ze nu niet precies de waarheid verteld en wist niet, wat anderen misschien zouden loslaten. Verscheur deze brief in ieder geval onmiddellijk als je hem gelezen hebt. Je kunt tegenwoordig nooit weten. Misschien krijg je ook nog eens huiszoeking en dan geeft het maar last.’ Wellicht hing de huiszoeking samen met de arrestatie van Hetty Voûte en Gisela Söhnlein van het Kindercomité. Gelukkig werd er bij Clare geen belastend materiaal gevonden.¹¹⁸

Toen Clare op haar zwerftocht bij verscheidene goede kennissen bot had gevangen omdat ze bang waren, belandde ze in Zwolle bij haar oom Piet en tante Line, de jongste zuster van Luite Klaver.¹¹⁹ Ze ving hun nicht hartelijk op: ‘Ik was van plan hun alleen maar één nacht onderdak te vragen, omdat ik hen in geen geval in moeilijkheden wilde brengen. Zij waren toen al ver in de zestig. Ik was nog niet ugesproken of ze zeiden spontaan: ‘Natuurlijk kun je hier logeren, zo lang als je wilt.’ [...] Ik ben er toch niet lang gebleven, omdat ik in ieder geval vermijden wilde dat ze risico’s liepen. Maar ik ben hun altijd dankbaar gebleven voor hun spontane bereidwilligheid om ter wille van mij het gevaar te trotseren.’¹²⁰

‘Ik háát Duitse achtersten’

Het verhaal over haar gastvrije familie vertelde Clare in *Weleer*, eind jaren zestig. Vlak na de bevrijding sprak ze, zoals de meeste Nederlanders, nauwelijks over haar activiteiten in de oorlog. Alleen aan Rico Bulthuis schreef ze eens dat ze in Den Haag moest zijn

om op het ministerie te pleiten voor een ondergedoken Duitse Jood die Nederlander wilde worden.¹²¹ Omdat Clare zo gesloten was, weten we niet hoe ze haar activiteiten in de oorlog zelf waardeerde. De vrouw die in haar werk het woord ‘misschien’ zo vaak gebruikte en die het leven dikwijls ‘hachelijk’ noemde, moest in de oorlog voortdurend keuzes maken. Ze lijkt minder principieel dan pragmatisch te hebben gehandeld. De onderduikers en het kunstenaarsverzet kwamen op haar pad en daar droeg ze haar steentje aan bij. Met politiek idealisme had ze weinig affiniteit. Woedend schreef ze al in 1935: ‘Wie de ene partij is en wie de andere, komt er voor mij nauwelijks op aan. Maar dat de machthebbende partij de aanhangers van de andere in de gevangenis kan gooien alleen, omdat ze anders denken... dat is een van de weinige dingen in betrekking tot maatschappijen, die me driftig maakt.’¹²²

Volgens haar nicht Gerda Klaver wilde Clare na 1945 geen Duits meer horen of vertalen. Haar afschuw van de Duitsers uitte ze volkomen duidelijk in *Ter herinnering aan Rotterdam*. Ook in *Kasteel te huur* fulmineerde ze tegen het volk dat haar manier van leven wilde vernietigen, bij monde van Stéphane:

Is deze oorlog nog een geschil... een belangenkwesitie? Ik heb het gevoel, dat deze oorlog rechtstreeks is gericht tegen de mens... tegen jou, tegen mij, zelfs tegen de Duitse mens. [...] Het komt me voor, Vera, dat ze daar met moorddadige wellust bezig zijn de mens alles af te hakken, wat hem tot iets anders dan een geestloos kuddedier maakt. Geen kromme neuzen, geen lange tenen en vooral ook niet te veel hersenen... dat geeft maar bulten. Al wat afwijkt van het kuddemensideaal resoluut eraf en wat er dan overblijft netjes als sardientjes naast elkaar gepakt in een keurige, nieuwe glimmende koffer. Ordnung musz sein! En als die koffer dan nog niet dicht wil, komt een of andere Duitser, Herr Göring of een andere, er met zijn dikke Duitse achterste bovenop zitten. Dan lukt het wel. Dat is dan de nieuwe Nationaal Socialistische Maatschappij. Keurig en zo gemakkelijk te hanteren. [...] Als zo’n Duits achterste me plat wil drukken, of als het gaat zitten op wat me lief is... op jou, op Meienrhijn, op Heine... dan denk ik dat ik vechten zal.¹²³

Clare vocht tegen het nazisme met de middelen die zij had. Met een oud, onpraktisch huis vol schuilplekken. Een kast vol kinderboeken. Een netwerk van betrouwbare familieleden. Een ritselfende partner. Haar pen en haar verbeelding. Zij eerde de meisjesstudenten van het Utrechts Kindercomité met de schepping van Vera uit *Kasteel te huur*, die werd ‘getroffen door een bom... om de absurditeit ten top te drijven door een geallieerde bom... toen ze in een trein zat om een Joods meisje naar een veiliger schuilplaats te brengen.’¹²⁴

Parade der profeten

Clare had nooit veel kennissen gehad, maar door de bezetting werd het nog stiller om haar heen. Alleen Rico Bulthuis bezocht haar eens. Ze had hem zelf uitgenodigd toen ze net in de Zuilenstraat woonde: ‘Kom me in mijn nieuwe huis maar eens opzoeken. Er zijn hier veel vluchtelingen heen gekomen en alles zit stampvol. Misschien lukt het tegen het voorjaar. Dan beginnen de mensen net als vogels te trekken. Ja, ik heb ook een ellendige tijd gehad, bombardement (in Rotterdam), vluchten, aldoor weer verder trekken en dan die wereld om je heen die als razend te keer gaat. Gelukkig dat er tenminste nog mensen zijn die over sprookjes schrijven.’¹²⁵ Ook Alexander Voormolen kwam op een middag spontaan aanstappen. Hij vertelde Clare dat hij het wel moeilijk vond om getrouwd te zijn, maar dat hij erg zijn best deed en dat zijn vrouw heel lief was.¹²⁶

Clare was in de oorlogsjaren nog niet bevriend met Ina Boudier-Bakker, die vlakbij haar op de Oudegracht woonde. Wel had Clare contact met schrijver-journalist Jaap Romijn, die bij A.W. Bruna werkte als directiesecretaris. Romijn had haar manuscript van *Kasteel te huur* in ontvangst genomen. Hij hield zich vooral bezig met clandestiene uitgaven, onder andere met oorspronkelijk proza in de Schildpad-reeks.¹²⁷ Onder het dak van Bruna werkte hij aan de knipselkrant *Nederland in den Oorlog*, ‘die de Duitse censuur symboliseerde in een witte kolom of een witte kolomgedeelte hier en daar’.¹²⁸ Daarnaast zette Romijn het clandestiene *Ad interim, Tijdschrift voor Letterkunde* op. Auteurs met een publicatieverbod zoals Gabriel Smit, Anna Blaman, Gerrit Achterberg en Adriaan Roland Holst kregen zo toch een podium.¹²⁹

Mogelijk attendeerde Jaap Romijn de hbs’er Ad van Noppen op zijn stadgenote Clare Lennart.¹³⁰ Van Noppen vormde samen met Jan Praas en Carla Scheidler de redactie van *Parade der profeten*. Dit illegale tijdschrift begon in het voorjaar van 1944 te verschijnen en werd een ‘gekoesterd lichtpunt in de alsmaar donker wordende winter van ’44-’45’.¹³¹ De oplage van de zeven afleveringen varieerde van 63 tot 375 exemplaren. De meeste nummers werden in Utrecht verspreid, sommige in Amsterdam. Ook Clare las dit blad.¹³² Alleen degenen die nog niet officieel publiceerden, konden meewerken aan de *Parade*. Werk van ervaren auteurs werd slechts bij uitzondering geplaatst – onder verwijzing van ‘gast’.¹³³ In het dubbelnummer 10-11 schreef Clare Lennart zo’n gastbijdrage. Hoewel gedateerd ‘Januari-Februari 1945’ verscheen het ‘Utrecht-nummer’ van *Parade der Profeten* pas na de bevrijding. De aflevering telde achtenveertig pagina’s met ‘uitsluitend werk van Utrechtse auteurs’.

‘Het straatje’ van Clare Lennart is een sprookje over een conversatie tussen een theeketel en een poes, dat ze al in september 1934 had geschreven. Ze had er met Frans Coenen uitvoerig over gecorrespondeerd en vond het zelf geslaagd. Ze bedacht het toen ze de kat en de ketel samen zag in een uitdragerswinkel: ‘Ik weet nog niet eens wat ze droomden, maar dat kan wel komen, als ik luisteren ga. Ik zou het hele sprookje op willen schrijven met de oude, arme, rommelige straat erbij, wanneer toch die wondere

verteedering ligt in de warme zomernamiddag. De scheve huizen... de menschjes... de stegen met het geraniumraam. En de jodenkerk. Want dat op sabbat alle joden door de straat gaan is ook iets van duister wonder.¹³⁴

Volgens Ad van Noppen waren de meeste bijdragen in *Parade der profeten* niet rechtstreeks anti-Duits. Veel medewerkers publiceerden gewoon onder eigen naam. Ook het typisch Utrechtse verhaal ‘Het straatje’ is beslist niet anti-Duits te noemen. Toch kon alleen al het noemen van een synagoge de bezetter irriteren en wellicht heeft Clare het sprookje daarom uitgekozen:

Als je het straatje ten einde loopt, kom je op een plein. Daar is het heel stil en heel zonnig. Er zijn geen mensen meer en geen honden en geen katten en nauwelijks nog huizen. Alleen een lange muur van verweerde, oude stenen en de jodenkerk. Over de muur hangt de klimop in dikke toefen en sommige ranken hebben zich gehecht aan de kerk, die er wereldafzijdig bij staat als een onvriendelijke kluizenaar. Op Sabbat betreden nu de joden hun kerk door een immergroene poort. De Hebreeuwse letters boven de ingang gaan bijna schuil onder het groen en als je lang kijkt in de glanzende geheimzinnigheid van deze, als mathematische figuren gevormde klimopblaren, begin je te denken dat zij het moeten zijn, die met een duister dreigen, met een onbegrijpelijk verschrikkelijke toverspreuk, de voortschrijdende tijd tegenhouden.¹³⁵

Een verlaten, doodstille stad

Met haar zuster had Clare in de oorlogsjaren weinig contact. Eveline Klaver woonde samen met een man met wie Clare niet overweg kon en dat gaf verwijdering.¹³⁶ Een prozaïscher oorzaak was dat hun fietsen waren gestolen. Bovendien hadden de zusters het, als alle Nederlandse vrouwen, moeilijk om hun huishouding te voeren. Een intrigerend beeld van het leven van de ‘gewone’ Nederlander in de oorlogsjaren gaf romanière Ina Boudier-Bakker in haar eerder genoemde dagboek. Haar notities bieden een inkijkje in de praktische problemen van de Utrechtse bevolking in de oorlogsjaren. Eind april 1941 schreef ze bijvoorbeeld: ‘Het is nog altijd zo ontzettend koud. [...] De bloesems schieten niet op, de bomen zijn nog kaal. Op die manier zullen we ook geen vruchtenoogst hebben. Enfin, de Moffen eten toch alles op. Appelen kosten f1,50 het kilo – we zijn ermee uitgescheiden voor ons dieet, nadat we in vijf dagen voor f7,- vruchten hadden uitgegeven. Maar de Moffen lopen op straat te eten dat de haat tot barstens toe groeit.’

Dezelfde maandag ging Ina Boudier-Bakker de deur uit en herkende de binnenstad van haar geliefde Utrecht nauwelijks: ‘Ik ging de Oudegracht op, daar was het zo leeg en rustig als vroeger op zondagmorgen. Ik kwam op de Lijnmarkt, waar ’t altijd vol is met winkelbezoekers – daar liep niemand; de straat leeg, de winkels leeg. In de Choorstraat niemand. Niemand gaat meer uit om iets te kopen, want er is niets meer. Utrecht is een

verlaten, doodstille stad geworden. Ik kwam ontdaan thuis. Nu pas heb ik begrepen wat er in elf maanden van ons arme land geworden is. Een uitgeplunderd, leeggestolen, vernield en vertrap land.¹³⁷

Ina Boudier-Bakker en Clare Lennart woonden in een stad die werkelijk vergeven was van Duitse soldaten. In vreedstijd was Utrecht al een militair knooppunt geweest, met drie kazernes rond het centrum en een serie forten aan de oostkant van de stad. Na 1940 was Utrecht een ware modelstad van de nazi’s geworden. NSB-voorman Mussert was begonnen met een kantoortje aan de Oudegracht 35 en nu was zijn Utrecht uitgegroeid tot ‘Stad der Beweging’. De nazificatie had plaatsgevonden in alle lagen van het stedelijk bestuur. De Duitsers vormden Utrecht om tot administratief bolwerk. De imposante herenhuizen aan de bomenrijke Maliebaan, waarin stuk voor stuk belangrijke instanties werden gevestigd, vormden een hartslagader van de nazi-bureaucratie.¹³⁸ De Maliebaan werd dan ook wel ‘de Nederlandse Unter den Linden’ genoemd.

De nazi’s kwamen voor Clare Lennart letterlijk zeer dicht bij huis. In augustus 1942 opende NSB-leider Mussert in de turnzaal van Zuilenstraat 8 de tentoonstelling ‘Herlevend Nederland’. De expositie gaf een beeld van het ontstaan van het nationaalsocialisme in Nederland en de strijd van de NSB. Volgens *Het Nationale Dagblad* werd ‘Herlevend Nederland’ door 12.000 bezoekers in zes weken bezocht.¹³⁹

Ondanks de deportaties van de Joden en de tewerkstellingen in Duitsland werd de stad steeds voller. Het inwonertal van Utrecht groeide van 168.000 eind 1939 tot 177.000 eind 1945. Vanaf eind 1943 kwamen Haagse ambtenaren die op last van de Duitse autoriteiten moesten evacueren, naar Utrecht. Al eerder was aan Utrecht het Departement Waterstaat toegewezen, waar ook Wim van den Boogaard werkte: enkele honderden ambtenaren en hun gezinnen moesten een plekje zien te vinden in de stad. Daarbij kwamen begin 1944 nog de ambtenaren van de Haagse Topografische Dienst, die eveneens naar Utrecht verhuisde. Bewoners die ‘niet in het arbeidsproces waren ingeschakeld’, zogeheten Nappers, liepen het risico uit hun huis te worden gezet om plaats te maken voor ambtenaren en hun gezinnen. Sommigen namen daarom zelf maar vast iemand in huis.¹⁴⁰ Ook Napper Ina Boudier-Bakker kreeg in februari 1943 inwoning van een hoofdingenieur van de Waterstaat.¹⁴¹

Toen de kansen voor Hitler keerden, na de mislukte aanval op Rusland, werd het dagelijkse leven in Utrecht steeds grimmiger. Rijkscommissaris Seyss-Inquart reageerde op de spoorwegstaking in september 1944 met een verbod op het vervoer van goederen naar het westen van het land. Daarmee waren de grote steden in het westen afgesneden van de kolentoevoer uit Zuid-Limburg. Bij gebrek aan kolen hield in het najaar van 1944 de gas- en elektriciteitsvoorziening op. Maaltijden bereiden, wassen en verwarming werden iedere maand moeilijker.

In het voorjaar van 1944 waren de voedselprijzen al torenhoog. Ina Boudier-Bakker betaalde op 17 mei meer dan een gulden voor een ei, zeventig gulden voor een ons

thee, vijftig gulden voor een pond boter en zestig voor een beddenlaken.¹⁴² In het najaar kwam de voedseltoevoer uit het oosten en noorden van het land helemaal tot stilstand. Aanvankelijk kon er nog wat over het water aangevoerd worden, maar toen eind december 1944 de rivieren dichtvroren, kon dat ook niet meer. Utrecht leed honger. Er werd gebedeld. Bij Ina Boudier-Bakker kwamen op 11 januari 1945 ‘de hele dag kinderen, vrouwen, die om een boterham of wat eten vragen.’

Hoe Clare in de Hongerwinter aan eten kwam, heeft ze nooit verteld. Het gesjacher van Wim en zijn zoon Ries heeft misschien de ergste honger voorkomen. Het lukte haar zelfs poes Rouska in leven te houden, terwijl toen veel katten afgemaakt werden omdat het schaarse voedsel uiteraard eerst naar menselijke magen ging. Ook werden er wel katten gegeten of gevild om kleding van te maken.¹⁴³ Toen de textieltekorten opliepen en stoffen niet meer te krijgen waren, haalde Clare een twintig jaar oud wollen pakje tevoorschijn, gemaakt van een coupon van oom Anton Doyer: ‘Het hing nog gaaf, zonder enig spoor van slijtage, in de kast, maar het model was ouderwets geworden en daardoor had ik het de laatste jaren niet meer gedragen. Nu liet ik er een jurk uit maken. Tegen het eind van de oorlog bezat ik geen andere gave kledingstukken meer dan deze grijze pij, een schapenwollen trui en een bruin geverfde soldatenbroek. De prima Engelse stof was tegen alles bestand en zat bovendien ook nog heerlijk warm. Zonder dat zich ook maar de geringste slijtage vertoonde ben ik er de oorlog mee doorgekomen.’¹⁴⁴

Gewoonweg ontstellend

Uit brieven van Luite Klaver aan zijn schoonfamilie in Aalsmeer is op te maken hoe tragisch het laatste oorlogsjaar voor Clare Lennarts vader en stiefmoeder verliep. Klaver was vlak voor de Duitse inval, op 30 april 1940, naar Soest verhuisd.¹⁴⁵ Daar woonde hij dicht bij zijn werk bij Dalco. Hoewel hij inmiddels de zeventig was gepasseerd, was hij nog altijd actief bij de fotofabriek. Op 12 mei 1944 verhuisde Klaver naar Soestduinen. Dat was een gevaarlijke plek om te wonen. Soesterberg had een vliegveld en was daardoor herhaaldelijk het doelwit van bombardementen.¹⁴⁶ Vooral in 1944 was het raak. In maart en augustus raakten bommen op Soesterberg bijvoorbeeld de waterleiding, waardoor niet alleen de Soestenaren, maar ook de inwoners van Utrecht zonder water zaten.¹⁴⁷

Op de Dalco-fabriek was de stroom afgesloten. De kolenvoorraad was in beslag genomen voor ‘t Sanatorium Zonnegloren, want daar zaten ‘600 mensen zonder kolen en zonder aardappels.’ Klaver kon in het najaar van 1944 nauwelijks tijd besteden aan zijn werk. Een geluk bij een ongeluk, want thuis had hij zijn handen vol aan de verzorging van zijn vrouw. In het voorjaar had Bertha al geklaagd over vermoeidheid en buikpijnen. In oktober was ze geestelijk helemaal ingestort: ‘In de laatste maand is ze ontzettend veel minder geworden en ze ligt nu al ruim drie weken den heelen dag te bed want ze kan niets meer en moet geholpen worden als een kind. Haar geheugen is ze heelemaal kwijt. Dingen die je 5 minuten geleden met haar besproken hebt, is ze al weer vergeten.

De eenvoudigste dingen wat de huishouding betreft weet ze niet meer. ‘t Is gewoonweg ontstellend.’ Volgens de arts leed Bertha aan ‘bloedarmoede in de hersenen waardoor geestelijke aftakeling. Alleen met rust, goede voeding kan ze er best bovenop komen.’¹⁴⁸ Juist die goede voeding kon Klaver haar niet geven. ‘Gelukkig is ze vrij normaal maar je hebt niets dat nu eens echt deugd aan een zieke kan doen. Vleesch krijgen we niet. Groente zoo te zeggen ook niet. Aardappels al in drie weken niet gezien. Alleen 1¼ liter taptemelk in de vier weken. Natuurlijk moet ik de hele huishouding doen, koken inclus. Maar ‘t is iedere dag weer een vraagstuk wat je nu weer moet bedenken. Ik weet me gewoonweg geen raad meer.’

Af en toe waren er kleine lichtpuntjes. Pim van der Valk, de zoon van Luite’s oude vriend, de tser Maurits van der Valk, kwam op bezoek. Hij bracht levensmiddelen van de familie Barendsen mee. Een kachelsmid deed Luite spontaan een emmer aardappelen en een paar kroppen andijvie cadeau. Een zorgzame wijkverpleegster organiseerde hulp in de huishouding zodat Luite er af en toe op uit kon gaan om voedsel te kopen. Luites grootste angst was dat er een bom op het huis zou vallen: ‘Wat mij zelf betreft ben ik niet bang om hier te blijven. Maar wat moet ik met Bertha beginnen als er eens wat gebeurt? Loopen kan ze niet. Dragen kan ik haar niet en dan nog waarheen?’ Uiteindelijk kon Bertha in een noodziekenhuis in Soest terecht.¹⁴⁹ Daar was ze veiliger en kon er beter voor haar worden gezorgd. Bertha heeft niet lang meer geleden. Op 3 januari 1945 stierf ze, 69 jaar oud.

De situatie in Soestduinen bleef onveilig voor de bejaarde Luite. Door de bombardementen raakten de deuren uit hun voegen en konden niet meer dicht. Ieder moment kon er een fatale bom vallen. Met veel moeite duikelde Clare een vrachtrijder op, die bereid was tegen veel geld Luite en zijn inboedel naar Utrecht te brengen. Tot december 1945 woonde Luite Klaver bij zijn oudste dochter in de Zuilenstraat.¹⁵⁰

Dubbele bevrijding

Zodra Wim gemobiliseerd was in Rotterdam, verhuisde zijn gezin vanuit Zuilen naar de Amsterdamsestraatweg 246bis.¹⁵¹ Wims oudste kinderen, Bertus, Cor, Gerrit en Nel, waren inmiddels getrouwd en het huis uit. Bij Susanna van den Boogaard woonden haar ongetrouwde zonen Joop en Piet.¹⁵² Zoon Ries trouwde in 1942 en woonde met zijn vrouw Pietje (Miep) van der Mark ook bij Susanna in.¹⁵³ Dat was geen ontspannen situatie. Susanna had een moeilijk karakter en had veel conflicten met haar schoondochter Miep.¹⁵⁴

Wim kwam nog maar zelden ‘thuis’. Hij zorgde weliswaar financieel voor zijn vrouw, maar leefde zijn eigen leven. Mettertijd was er een scheiding van tafel en bed ontstaan. Vijftien jaar nadat Wim een relatie met Clare had gekregen, verzette Susanna zich echter nog altijd tegen een formele echtscheiding. Dit dwarsliggen maakte Clare woest. Zij vond dat ‘geen enkel mensch, ook een getrouwd mensch niet’ het recht had over een ander

mensch te beslissen.¹⁵⁵ Een emotioneel appél van Clare, die Susanna aan de deur smeekte: ‘Laat die man los. Jij krijgt zijn salaris, zijn geld, maar laat ’m met mij trouwen,’ mocht niet baten.¹⁵⁶ De dood maakte een einde aan de patstelling. Op 28 augustus 1944 stierf Susanna van den Boogaard-Veenendaal, 58 jaar oud, voorzien van het Heilig Sacrament der Zieken.¹⁵⁷ ‘Zij vreesde niet te verschijnen voor den rechterstoel van God, Dien zij geheel haar leven trouw en oprecht gediend heeft’, schreef de pastoor op haar bidprentje.

Daaronder stond: ‘Dierbare echtgenoot, blijf voor mij bidden, ik zal u gedenken bij God.’ Een wrange tekst: Wim had het katholieke geloof van zijn echtgenote ‘hypocriet’ gevonden. Hij had jarenlang geleden onder haar opvatting van ‘christenplicht’ en haar weigering om te scheiden. Maar nu was Wim ‘vrij’. Het bericht van Susanna’s dood moet veel indruk op Clare gemaakt hebben. Toch reageerde ze voorzichtig op Evelines vraag of Wim nu met haar ging trouwen: ‘Dat moet hij helemaal zelf beslissen. Ik wil hem nergens toe dwingen.’¹⁵⁸

In het voorjaar van 1945 kwam het einde van de oorlog in zicht. Het Canadese leger, dat eind maart als onderdeel van een groot geallieerd offensief de Rijn was overgestoken, maakte zich op voor de verovering van Noord-Nederland. Op 19 april kwam het front voor de Grebbelinie tot stilstand. Ten westen van de linie wachtten vier miljoen uitgeputte Nederlanders op het einde van de bezetting en op voedselhulp. Er was voortdurend angst voor Duitse represailles. De Utrechters moesten loopgraven aanleggen rond de stad. In april werden de landerijen aan de oostzijde van Utrecht onder water gezet. Op 24 april berichtte het geallieerde opperbevel via een communiqué dat er voedselhulp op komst was voor de hongerende Utrechters. Op 2 mei wierpen geallieerde vliegtuigen voedsel af op de Lage Weide en hingen op de Duitse kantoren op de Maliebaan de vlaggen halfstok: Hitler had zelfmoord gepleegd.

In de dagen daarna werd de sfeer ‘ronduit surrealistisch’. Uit Rhenen verschenen vrachtauto’s met eten. Op 5 mei, de dag van de officiële capitulatie, reden drie Canadezen, leden van het Rode Kruis, op motorfietsen de stad binnen. Daar bleef het bij, ze verdwenen weer. De Duitsers waren geagiteerd. Ze patrouilleerden bewapend

Bidprentje van Susanna van den Boogaard-Veenendaal. Collectie Ries van den Boogaard.

door de straten. Er vielen doden tijdens vuurgevechten. De stad kleurde oranje en in de kerken werden dankdiensten gehouden, maar de stemming bleef bedrukt. Pas op maandag 7 mei, twee dagen na de capitulatie van de Duitse troepen in Nederland kwamen de Binnenlandse Strijdkrachten bovengronds. ‘s Ochtends arriveerden de geallieerden, Canadezen en Engelsen, eindelijk in groten getale in de zinderende stad.¹⁵⁹ Om half twaalf liet de teruggekeerde burgemeester Gerard ter Pelkwijk de zeven grote klokken van de Domtoren luiden, het hoogtepunt van de dag.¹⁶⁰ Clare heeft de spannende meidagen en de intocht van de geallieerden beschreven in haar verhaal ‘Vrede’:

Maar op maandagmorgen kwamen ze. En we juichten en wuifden, we lachten en schreiden. Een grote golf van vreugde tilde ons op hoog boven alle Nederlandse stijfheid. We grepen de handen van de soldaten, we klopten ze op de schouders, we redeneerden er onbekommerd in het Engels op los. We moesten die soldaten steeds weer verzekeren hoe gelukkig we ons voelden – so very, very happy. [...] Boven bunkers, schuilkelders en prikkeldraad wapperde het oranje, rood, wit en blauw van onze eigen vlaggen. En plechtig luidden de klokken van de Dom en eindelijk, eindelijk, alsof God zelf tot ons gesproken had, durfden we ten volle geloven aan de vrede.

Ze vervolgde: ‘Uit duizend scherven trachtten we hartstochtelijk een goede vrede bijeen te lijmen. Maar de lijm pakte niet en steeds weer stonden we met onze handen vol scherven.’ Pas na enkele maanden, in de zomer van 1945, drong de vrede écht tot Clare door. In haar stille straat was de zomeravond ‘oppermachtig’:

En opeens besepte ik: dit is het uur dat de Duitsers ons ontstolen hadden, dit late schemeruur van de midzomer, als de eerste bleke ster aan een groene hemel staat. Om tien uur moesten we immers binnen zijn. Nu was dit uur ons teruggegeven en het leek wel of alle mensen, die zo afzijdig leefden in deze stille wijk, het beseft hadden en waren uitgetogen om het te verwelkomen. Zacht en toch met iets ingetogen feestelijks gingen ze door de straten. [...] De een na de ander trokken mijn burens langs me heen. [...] En toen ik onze straat insloeg, als had het leven er alles op gezet dit kleine kunstwerk volmaakt af te leveren, toen klonk door de stilte het fluitje, even ademloos als vroeger: ‘Brûlant d’amour!’ De student was teruggekeerd.¹⁶¹

*En ik ben niet zo wanhopig meer geweest, als de vrede, die we zelf wilden maken, onze eigen onvolkomenheid in zich droeg. We moeten de scherven maar lijmen zo goed we kunnen. En zo nu en dan – we weten niet hoe of waar of waarom – zal het leven ons verrukken met een moment van zijn eigen vrede. Die als alle zeer schone dingen niet kan worden vastgehouden.*¹⁶²